

VLADIMIR VELIČKOVIC

veliko strašilo II

PREDRAG VRANICKI

o nekim problemima suvremene historije, I uz temu o oslobađanju čovjeka

Nikad ova tema nije bila historijski relevantnija, nikad divergencije u stajalištima tako oštre. A u tim divergencijama pokazuje se jedno: nedomišljeno i sa jedne i sa druge strane. U sukobu građanskog empirizma i pozitivizma i marksističkog dogmatizma — jače strane ne može biti. Kada građanski politički razum, ne um, paradira sa svojom državom blagostanja i političkom demokracijom isto je tako historijski kratkovidan kao i dogmatizam markista koji tom svijetu suprotstavlja kao ideal jedan šturi etatistički socijalizam koji sa obzirom na društvene slobode nije bio ni na nivou građanskog društva. Dijalozi i kon-

troverze na toj osnovi nemaju i neće imati nikada historijsko značenje i efikasnost.

Jedna strana se čudi kako to da u tim zemljama revolucija nije tema dana i neposredna historijska perspektiva, iako i dalje ponavlja tezu o revolucionarnoj radničkoj klasi — a druga strana u svom višem ekonomskom nivou i fenomenu dvo- ili više-partijskoj vidi nedvojbeno propusnicu za sve buduće historijske spektakle.

Nas ne čudi naravno stav i argumentacija ovih posljednjih, ali svakako ovih prvih. Od Marxova vremena do danas mnogo šta se promijenilo, i slika svijeta i samog kapitalizma, te dobar dio

VASILJE KALEZIĆ antologija i kriterijumi

Jedna mala skoro vašaraksenzacionalistička buka, nastala povodom Antologije srpskog pesništva Miodraga Pavlovića, pokazala je svu površnost brzog reagovanja i sav lažni privid koegzistencionog mirovanja, koje već godinama, u samoobmanskoj duhovnoj letargiji i sili inertne nepreduzimljivosti, traje u svetu naših književnih zbivanja. Da li će se ostati na pozicijama slabo i nedovoljno argumentovanih izricanja strogh presuda u otpornima i hvalospjevih veličanja u prihvatanju, pitanje je kojemu ne bi trebalo predvideti kraj na osnovu analoških zaključivanja o dosadašnjem taloženju sporova, prekrivenih tobož velom magličastog zaborava, a prisutnih u pojačanom izazivanju motivskih uzemljenja za aktivističko podsećanje. Pitanje nije u primerima i izuzecima koji ostaju prikladna sigurnost ilustrativnog dokumentovanja dijalektičkih misaonih operacija, nego u mogućnosti apstrahovanja stvari za sebe koja podrazumeva analiziranje pojedinosti u proizvoljenom i proverenom stepenu izvesnog vlastitog svojstva.

Osnovni zvuk cele Antologije srpskog pesništva Miodraga Pavlovića, sa malim izuzecima obaveznog kompromisa u jednom poelu koji se ne shvata sasvim doktrinarski, zasnovan je na jednoj poetskoj žici sa koje odjekuju umetnički akordi svake po-

jedine pesme dovoljno autonomno za svoj sopstveni ton i dovoljno sazvučno sa drugima da bi obezbedili strogu kompozicionu harmoniju. Za taj zvuk moglo bi se reći da odjekuje sa o ne strane sveta, u svim tematskim prelivima koje, u bogatoj sadržajnoj raznovrsnosti, čine san i snoviđenje, slutnja i sunrak, strah i smrt. Svaki sastavljač ovako tematski hermetizovanog izbora, koji je ostvario najkonsekventnijom primenom izgrađenih kriterijuma sigurnu stručnost i izvanredne obaveštenosti, dobio je idealan primer svoje antologije u knjizi opremljenoj raskošnom lepotom koju nude pesnik i esejist Miodrag Pavlović i Srpska književna zadruga.

Podimo začas mučnim putem u iznalaženju objašnjenja za kriterijume koje M. Pavlović ima za sebe i za srpsku poeziju u shvaćanjima poetskog entiteta od XIII veka do naše savremenosti.

U svom opširnom i neosporno jednom od najboljih predgovora kojima su naše antologije praćene, Pavlović se oprezno zaštitio od svih prigovora koji bi se njegovom izboru mogli učiniti, suprotstavljajući im se unapred, ne samo onim što se jasno pretpostavlja kao obaveza poštovanja svačijeg dugog i napornog rada, strpljivog ispitivanja u pretraživanju poželitih i prašnjavih starih časopisa, pomnog praćenja

i korišćenja poslednjih naučnih istraživanja i znalačkih uporedivanja sa svetom u sličnostima i razlikama, nego najviše željom da se inherentno shvate i razumeju njegovi kriterijumi i doslednost njihove primene, koja je ovde potvrda i cilj jednog načina zaključivanja bliskog ontološkom metodu. Tako sastavljen predgovor je refleksno naostren armaturu njegovog izbora koji sve naslućuje i zna, svemu se opire i mnogo podrazumeva, i to ide do onih granica kada „iskra razuma“ u svom logičko-racionalnom naprežanju može da se zasvodi; oprežnošću koja bi se paradoksalno nazvala dijalektikom relativizma.

Vrhovno merilo koje je u predgovoru eksplicitno istaknuto jeste takozvani „vertikalni kriterijum“ koji se, koliko se može razumeti, sastoji u istorijskoj povezanosti i razvojnoj shemi jedne poezije, onako kako to sastavljač oseća, vidi ili zna. Sve ostalo: sadržajna dubina doživljaja i saznanja, delotvornost i zrelost izraza, moć redukcije opazajnih kompleksa, koji treba da budu primenjeni na najbolje pesme našeg jezika i naše pesničke tradicije čineći u skupu „trajne vrednosti celokupne srpske poezije“, samo su sastavni elementi osnovnog kriterijuma, uperenog ka osećanju „estetskog apsoluta“. Puni esejističke vibratnosti i intelektualnog poniranja u asocijativnom izazivanju impresije svi ti postulati više hoće da se potvrde izborom nego što su objašnjeni argumentovano i jasno. Zato nam se čini da će se potpuniji pregled Pavlovićevih kriterijuma, onako kako izgledaju i onakvi kakvi jesu, naći u njegovoj knjizi eseja Osmi pesnika, čiji su svi predstavnici znatno reprezentativno ušli u njegovu antologiju. U ogledu o Dučiću Pavlović je za relevantnost sadržaja, nasuprot akustičnim efektima, bitnos; kvalitativno video je pre u spregu opravdanosti slike i osnovne zamisli pesme nego u rasporedu cezura u

parola koje su u Marxovo doba imale puni historijski smisao sa obzirom na ekonomski i društveni veoma težak položaj radničke klase — danas nemaju adekvatnu rezonanciju. A to je slučaj kad ostavimo samo na nekim Marxovim tezama i parolama, ali ni u kojem slučaju na njegovim analizama suvremenog društva i koncepcijama čovjeka i historije.

Svaka značajnija historijska epoha nosila je u sebi kao svoje bitne momente daljnje oslobađanje čovjeka, znači i obogaćivanje ljudskog bića, bez obzira kako se taj proces ispoljavao kod svih slojeva dotičnog društva. Svaki daljnji uspon čovjeka počivao je na razvoju njegove historijske prakse (kao političke, umetničke, tehničke, znanstvene itd.) potvrđujući čovjeka kao biće prakse, ali ga i parcijalizirajući, individualno gledano, sa obzirom na raznovrsnost tih delatnosti.

Ne ulazeći u detalje u te procese, o čemu je često bilo riječi u našoj i u stranoj filozofskoj i sociološkoj literaturi, potrebno je danas uložiti nove napore u određivanju i definiranju naše vlastite epohe i sagledati procese koji se, sa obzirom na gore postavljeno pitanje, odvijaju. U čemu se sastoji suština oslobađanja suvremenog čovjeka, u prvom redu radničke klase kao glavnog najamnog dijela razvijenog društva dvadesetog vijeka i koji su to društveni oblici i odnosi unutar kojih se to oslobađanje može izvršiti?

Pitanje je sa obzirom na postojeće društvene sisteme dvostruko: sa obzirom na socijalistički društveni sistem pitanje je kakvi u suštini treba da izgledaju ti novi proizvodni i društveni odnosi koji će bitnije karakterizirati to novo što socijalizmom nastaje kao i one momente i etape oslobađanja o kojima se govori u kritici buržoaskih najamnih odnosa.

Sa obzirom na buržoasko društvo, bez obzira na političke slobode i visok ekonomski nivo — pitanje je u kakvom se odnosu nalazi takva društvena konstelacija prema sve bujniji razvoju nauke i sredstava za proizvodnju uopće, jednom riječi prema

suvremenoj historijskoj praksi. Odmah treba naglasiti da su ova pitanja, kako ćemo vidjeti, usko povezana i da drugo pitanje tangira isto tako i socijalizam i kapitalizam.

Dosadašnja iskustva socijalizma su historijski gledano kratkotrajna — ali ipak dovoljno bogata da, i sa obzirom na njih kao i na marksističku koncepciju čovjeka i historije, omoguće u prikladnoj mjeri jasno sagledavanje ovih procesa.

Mogli bismo odmah konstatirati da su se u dosadašnjoj kratkoj historiji socijalizma ispoljile i ispoljavaju tri tendencije i koncepcije formiranja socijalističkih društvenih odnosa.

Ako prvu nazovemo birokratsko-etatističkom, tada u stalinizmu imamo najrazličitiji primjer takvog jednog procesa, sa svim mogućim negativnim konsekvencijama koje uvijek i ne moguju postojati. Ona označava radikalnu apsolutizaciju političke sfere, dovodeći određenih karakteristika građanskog društva do parokizma, daljnju ostru podvojenost u podjeli rada i daljnje persistiranje najamnog odnosa; a na kulturnom planu ničim opravdanu i ujedno besmisleni i štetnu dominaciju političkog razuma. Privlačajući privilegije jedino ispravne interpretacije marksizma, koji je zapravo protivrijčio svojom najdubljom suštinom tim procesima, nužno su proizveli u tom razdoblju razne deformacije marksističke misli. S druge opet strane, tamo gdje su se pozivali na određene Marxove stavove — radikalno su tome protivrijekli svojom političkom i društvenom praksom.

Bez obzira što se govorilo o ulozi masa u historiji, stalinizam je značilo krajnje nepovjerenje u mase i težište vlasti i upravljanja stavio na državno-partijski aparat. Time je unutar socijalističke misli zasnovao, svojom praksom naravno, najradikalnije izraženu teoriju elite. Nije ni malo važno šta se o tome govorilo, što se napadalo građanskim teoretičarima o ulozi elite u historiji — ostvarivanjem jednog društvenog odnosa u kojem su radne mase i radni čovjek uopće bili u potpunosti isključeni iz upravljanja, kada je cjelokupno društvo bilo dirigirano od strane

političke instance, kada se ni jedan korak nije mogao zamisliti bez odobrenja centralnog organa i direktiva — bila je zapravo zasnovana antimarksistička koncepcija elite a ne uloge radnog čovjeka u ostvarivanju socijalizma.

Kamo sreće da je to bio kult ličnosti! U tom slučaju ne bi došlo do takvih nasilja i samovolje nad ličnošću, nad pojedincima. Zastupajući zapravo do krajnjih granica koncepciju elite, zastupajući njenu radikalnu konsekvenciju: kult jedno ličnosti što je identično s negiranjem čovjeka kao historijskog faktora i upravljača. Kult ličnosti je eo ipso kult bezličnosti. Historijsko iskustvo nam dovoljno o tome govori. Kult jedne ličnosti, kao i svaki drugi kult, postaje historijski fenomen samo u situacijama izrazitog samootuđenja čovjeka.

Zastupljavanjem dakle čovjeka kao upravljača u socijalizmu, onemogućujući time dalji razvoj polivalentnosti ljudskog bića, ova koncepcija je, napuštajući neke bitne Marxove stavove, ostala do krajnosti teorijski insuficijentna. Time je, i historijski, taj sistem ostao insuficijentan, jer nije učinio neke odlučne korake za prevladavanje političko-ekonomске alienacije suvremenog čovjeka.

Drugu tendenciju i koncepciju mogli bismo nazvati samopravno-humanističkom, a nastala je u jugoslovenskoj socijalističkoj praksi i teoriji kao ostra protuteta stalinističkoj.

Ova tendencija nije postala historijski značajna samo zbog toga što je unutar socijalističkog svijeta značila ostru negaciju stalinističkog koncepta socijalizma, nego što je pojava, ovaj put ne više samo teoretski nego u praksi tijela jedne zemlje, neke bitne intencije Marxove i Engelsove misli postavila kao osnovni historijski zadatak.

Ako bi na najkraći način tu bitnu preokupaciju svih velikih markista pokušali da izrazimo — mogli bismo je odrediti kao misaono i praktično nastojanje oko svih onih pretpostavki koje omogućuju prevladavanje nekih osnovnih suvremenih formi alienacije čovjeka. Ovakva teoretska i praktična zainteresiranost ne može prema tome vidjeti rješavanje fundamentalnog problema

okviru strofe, cenio je logičnost i čistoću jezičkih spona više od čiste rime, a svoje simpatije poklonio je daleko presudnije onoj sposobnosti koju se i najneuhvatljivije masli love u jednom životno-misaoonom grču nego što se redaju u paradama retorike, emocionalnosti i patetične slikovne emfaze. Supstrat sadržajne dubine za njega je ili pakleno priviđenje, dno očajanja, rivalstvo poezije i smrti, kako se to najbolje pokazuje u eseu o Disu, ili korozivna tuga, rezignacija na granici očajja, sa sumnjama u život i bezizlaznostima čovekova puta, kako je to najlepše produženo povodom Srećojevičeve poezije. Nedohodnost, nedostupnost, vizija nastavljena u misao, stradalništvo u usamljenosti u rasipanju bolom u usamljenosti, to su osnovni sadržajno-tematski problemi koje je sa najviše strasti Pavlović pronalazio u poeziji M. Nastasijevića. Sledeći i nastavljajući misao Isidora Sekulića o istorijskoj svesti Bojčicević, Pavlović je (tu svest) samo još zaostrenije posmatrao u latentnoj borbi protiv romantičarskih stavova koji i danas traju u našoj poeziji, kao što se, u plašnji da dominacija proizvoljnosti i improvizovanost emocija potpuno ne ovladaju u savremenju lirici, za legao za onu ostru saznetost koju ostvaruje Vasko Popa. Povodom misaonih preokupacija R. Prodronovića, iako razume duhovnu definisanost čoveka, Pavlović je bio tragičan čovekova usled konkretizovane patnje, a u slučaju Anice Savić-Rebac, ako i ne voli u pesmama reći iz svemirskog arsenala, kao što su: večnost, beskraj, prostor, ponor i druge, drage su mu teme obuhvaćene pojmovnim značenjem tih reči. U malom, esencijalno, sve to bi, po našem uverenju, u nešto rastrzanom kldmaku kriterija, bili i Pavlovićeva kosmoloko-antološka percepcija sveta u saglasnoj primeni na najveći broj najbolje odabranih pesama.

Pavlović je svoje kriterijume postavio strogo i neumitno. Sva

njegova „želja za nepristrasnošću“ ostaje samo kao potvrda apodiktičnosti subjektivističko-estetskog stava koji se postavlja svesobudno i nepogrešivo, iznad vremena i krleža. I kada dozvoljava da svako može imati svoj izbor najboljih pesama, to je, pre svega, izraz jednog relativizma u kojemu se drugi kriterijumi moraju realizovati i nedovoljno i nepotpuno. Jer ambicije njegove u sastavljanju antologije nisu su velike da bi ravno-pravno dozvolile svaku drukčiju mogućnost u izjednačavanju vrednosti na osnovu drugih kriterijuma: to je, prilikom poezije, knjiga za čitaočko uzivanje, to je, makar ublaženo smatran estetskim eksperimentom, „pokušaj uspostavljanja jednog malog pesničkog kosmosa“; to je poezija shvaćena kao deo duhovne istorije jednog naroda... Ekskluzivno postavljen, problem univerzalnosti sadržaja lišio je, u sastavljačevom poimanju poetske suštine, antologijskih kvaliteta patriotsku i socijalnu poeziju, ljubavu i ljubnu liriku, i tako doveo u pitanje ne samo poeziju, nego i delotvornost izraza koji se kriterijumski uvažavao, nego je okrenuo celu koncepciju o poeziji kao delu duhovne istorije jednog naroda. U sažucioj borbi za egzistenciju na tlu stalnih ratnih pohoda, gladi i umiranja, pored sumnji, straha, smrti, u našoj poeziji je bivstvovalo ono što je suštastveno karakteristično za duhovnu istoriju: prkos i pobuna, ponos i pobjeda. Zbog čega jedan dugovečni tok, koji snažno teče u opsesiji pesničkog poziva i koji je dao ostvarenja za proveru i najstrožih kriterijuma ne znači uverenje da sastavljač ne poznaje tu poeziju koliko nešto što je daleko opasnije: da na liniji duhovne amplitude antologičareve preokupaciji bogate pesničke raznovrsnosti, sužava se tematsko obilje i osromašuje poezija kao ljubav sveta u katarzi čovekovih muka. Slika intelektualizma, koja katkad pređa da se pretvori u pasivnu procenu, nahrlila je u emocije i razbila, u tradiciji Nedicevih kri-

tičarskih ograničenja i Popovičevih lomljenja metodom reda-pored, ono što je jednom tako tačno Isidora Sekulića označilo kao pesničku dramu duše. Pavlović je tu drama plemenitih heroika u poeziji, muška kuknjava isposvesti, optužno govorenje koje u dehumanizacionim odnosima jeste pravedanje pesnikove snage svesti, kao i ceo onaj lanac lirskih treptaja, prozračnih belina i muzičkih melodija od Branka Radičevića do Miloša Crnjanskog. A sve to nije ni lokalno, niti privatno. Zato nam se čini da kriterijumi koje je Pavlović postavio sebi u sastavljanju pesama za antologiju sadesajstvu sa ličnim izborom po Petroviću, ali teško moramo obavestiti kad u kontinuitetu trajnih vrednosti osmokekovnog pevanja jednog naroda hoće isključivoću da se primene i naslovom antologija srpskog pesništva. I da nije samo reč o pesnicima, na čemu Pavlović ne insistira, za proklamovane kriterijume bilo bi mesta za jednu od pesama Stevana Lukovića, Todora Manojlovića, Marka Ristića, Dušana Kostića, Boška Petrovića i nekih mladih pesnika. A u antologijskom izboru našlo bi se boljih pesama ili odlomaka Sime Milutinovića Sarajlije; morao bi da izgleda drukčije Njegoš herojskog nespokojstva; Đura Jakišić sa shvaćanjem tame vremena i buntarskog revolta, Zmaj Svetlih grobova, Dučić sa pesmama Neprijatelji, Pesma tišine i Pesma sudbina; duhovno bi bio bogatiji Rakić sa pesmom Misao; Milutinović sa Plavom grobnicom, za koju je Isidora Sekulić, čiji je ukus u mnogo slučajeva antologičar poštuovao, napisala da može ući u svaku svetsku antologiju; kao što bi Crnjanski sa Strajlovo, Vasiljev sa pesmom Čovek peva posle rata, Davić i Kule-nović sa patriotskim stihovima, Branko Miljković sa mogućnošću mnogo boljeg izbora — mnogo doprineli punim bogatstvu i lepoti srpskog pesničkog stvaranja. To, naravno, ne znači da bi antologija morala ostati sa oblikom početnog mucanja iz stare knji-

ževnosti, koje se ovde daje prevedeno u rečenica modernog ritma (kako li bi u samo tehnički stihovima kadencama izgledao Prot Matelja), ili Medo Pucić sa Krilima (verovatno zbog kontinuiteta, na primer, sa Dučićem), ili Đadić Jadi Milana Kujundžića Aberdara, Planinska slika Jovana Grčića Milenka, pesme Anice Savić-Rebac i još poneka pesma drugih pesnika. Sve to potvrđuje punu uslovnost puteva ka osećanju „estetskog apsoluta“.

Ono što je važno za antologiju kao umetničko delo koje daje poseban pečat sastavljačevoj zamisli i originalnosti i koje znači proveru njegovih kriterijuma u primeni i sprovođenju, ostaje u budućoj sudbini knjiga i rezlmeu shvaćanja osnovne ukupnosti poetske suštine naše poezije kod jednog dela savremenih literarnih stvaralaca kao Pavlovićeva antologija. Ona je umetničko delo po svojoj koherentnoj kompoziciji najvećeg broja pesama koje se snažno drže visokim stepenom umetničke vrednosti, posedujući u sebi onaj osnovni zvuk što ga je sastavljač imao kao neprikosnoveno poetsko sazvežđe. Sa neznatnim izuzecima, skoro sve pesme naslanjaju se na taj osnovni ton svojom sadržajnom dubinom, jednosmernom originalnošću misli, zaokupljenošću zlokobnim i slučajnim u variranju kroz vekovne kontinuitete, sa dosezanjem postepeno osvajane zreline koja je i prokopavanje naših književno-istorijskih naslaga i vaskrsavanje postisnute ili zaboravljene „zlatne tame“. U doslednosti sprovedenih kriterijuma svi kompromisi koje je Pavlović činio dvesekli su i više se odnose na sadržaj nego na oblik. Za ljubav misli on će radi lepote zavrsne strofe uneti celu, dosta naivnu zasnovanu, Rajčeviću pesmu Basna o životu, proporcionalno će dati suviše prostora staroj književnosti prezentujući je tako više za značaj kulturno-istorijskog otkrića nego za sigurnost pesničke vrednosti, uzeće minorne pesnike koji nisu imali svoj eho u vremenu i time narušiti oveštalo pravilo da ne-

ma pravih velikih pesnika koji nisu ožekovali u svome dobu, zabožići će celo Strajlovo Miloša Crnjanskog. Takav poštuvalac duha tradicije našeg pesništva, kao što je Pavlović, u mnogim slučajevima pokazivao je pravu literarnu otkorobiju: da se, sem plača, molitve, pohvale knezu Lazaru ili drugim srednjovekovnim vladarima, pomena kosovskih boraca i nadgrobnog slova Beogradu, Sarajlijinom srpskog junaka Hajduk-Veljka, Dedinčevih sećanja na boje neba Srbije, dobro čuva da u drugim pesmama ne bude geografskih oznaka, lokalnih pojmova isključivo nacionalne pripadnosti kojim bi se umanjili oni univerzalni zahtevi za koje se u predgovoru uporno zalagao. U tome vidim jedan od glavnih nedostataka u primeni „vertikalnog kriterijuma“, jer se u istorijskoj povezanosti i savremenom razvoju naše poezije jasno potvrđuju tokovi rodoljubivih zasnoa, pobuna i svesti o domovini koji traju do Čele-Kule i Sutjeske i bore se „smrću protiv smrti“.

Pavlovićeva antologija je u mnogome otkrivačalo delo. Jasnilo su bogati stvarni smerovi naše pesničke tradicije i drukčije će se u buduću suditi o zrelosti naše poezije, koja će se više poštovati i predstavljati drukčije, više namenjene pesnicima i stručnjacima, nego prosečno obrazovanim čitaocima i jedan je implicirni pozor onima koji tradiciji manje poznaju i vole. Ona je ostala, kako je to umno predviđala o poslovima ovakve vrste Isidora Sekulić, strahsan sud nad pesnicima. Ali, uveren sam da će je svi pravi pesnici ovoga našeg jezika, iako svesni njenih ne malih propusta, iako u njoj prečutani ili predstavljani drukčije nego što bi želeli i vrednošću i brojem pesama, da će je svi takvi pesnici — koji sada jesu i koji će kasnije počinjati — imati i ceniti kao značajan i prislan dokumenat ukletog poetskog življenja, manifestovanog vrednostima lirskog stvaralaštva što se, u jednom smeru, potvrđuje merilom svetskih dometa...

savremenog svijeta niti u apsolutiziranju vodeće uloge države, niti političkih partija, niti neke druge ekonomske sfere — nego u pretvaranju radnog čoveka u upravljača, u dokidanje dominacije političke sfere nad sferom stvarne kreacije, materijalne ili duhovne, u ostvarivanju onih zamisli koje su već kod Marxa i Engelsa bile tako jasno formulirane kao odumiranje države i ostvarivanje asocijacije slobodnih proizvođača.

U ovoj koncepciji i historijskoj praksi leži i dubili filozofski smisao. Nije kod toga riječ samo o pitanju vlasti nad čovikom iako je ovaj momenat također jedan od najvažnijih. Radi se u biti o formiranju jedne nove historijske ličnosti, ne samo slobodne od raznih oblika eksploatacije ili prisile, nego o ličnosti jedne nove strukture. Savremena podjela rada je parcijalizirala ličnost oštro odvojivši pojedine radne i društvene djelatnosti, ograničavajući pojedinca na beskrajanu monotoniju jedne specijalizacije. Omođući na današnjem stupnju historijskog razvoja daljnje bogaćenje ljudskog bića, procvat individue kao polivalentnog bića, uskraćenje radnog dana jedini je put — uvlačenje čovjeka u konkretni historijski život.

Čim radni čovjek bude u mogućnosti da sam, kao proizvođač materijalnih ili duhovnih dobara, konkretno oblikuje i svoju vlastitu historiju, u tom istom aktu bivat će i on svestranije oblikovan. Zapretane ljudske mogućnosti mogu doći do izražaja, raznoliko se oformiti tek odgovarajućom društvenom praksom. Isto tako kao što i svijest čovjeka o samom sebi kao glavnom akteru historije, prvog i posljednjeg historijskog instancij, može da bude postignuta samo takvim njegovim društvenim položajem u kojem on tu njegovu ulogu neposredno ostvaruje i osjeća.

Iz svih ovih razloga, a to treba posebno naglasiti, ne radi se u svemu o ovome o nekom specifičnom jugoslavenskom putu u socijalizam. S obzirom na ova pitanja, trebalo bi također umjetiti više svijetla u današnje diskusije. Nakon odbacivanja stalinskog dogmatizma i u ovom pitanju, opće je usvojena već teza o raz-

noškim putevima u socijalizam. Međutim, kod toga se zamjenjuju dva pitanja: jedno su oblici borbe i putevi u socijalizam, podrazumijevajući i faze u kojima ne može govoriti o predomnicanji socijalističkih odnosa, kao i razni oblici, specifičnosti za svaku zemlju s obzirom na razne forme u kojima se i sam socijalizam izgrađuje, — a drugo su karakter i forme društvenih (ne samo proizvodnih) odnosa o kojima je prije bila riječ. Sasvim je razumljivo da današnji marksisti imaju puno pravo da govore o svom putu, koji uključuje na bazi određenih demokratskih odnosa i sistem više partija i posebne formalne lokalne vlasti itd. kao što je razumljivo da jugoslavenski razvoj socijalizma pokazuje niz specifičnosti koje zavise i od predratnih okolnosti, situacija za vrijeme rata, određenih nacionalnih konstelacija i međunarodnih nakon ovog rata itd. Ovu raznolikost puteva svaka nacija pronalazi i stvara u skladu sa svim svojim historijskim tradicijama kao i drugim suvremenim okolnostima. Ove specifičnosti treba razlikovati od onoga što svakom socijalističkom društvu u potretku mora u osnovi biti zajedničko: da ostvaruje takve proizvodne i društvene odnose u kojima će radni čovjek sve više postajati stvarni historijski subjekt, koji će upravljati a ne biti upravljan, koji će planirati a ne biti planiran, koji će prevladavati alijenaciju a ne biti alijeniran.

Zato, s obzirom na jugoslavenska historijska iskustva, mi možemo govoriti o raznim specifičnostima našega puta: o federativnoj političkoj formi, o specifičnom razvoju našeg parlamentarizma, o specifičnoj strukturi današnje skupštine, o specifičnoj formi političkih organizacija itd. Ali, jedno je kod toga fundamentalno za svaki socijalizam, ukoliko želi biti historijski perspektivan, — a to je asocijacija slobodnih proizvođača, kod nas još nešto šire koncipirano kao društveno samoupravljanje.

Međutim, ova druga tendencija i linija nije „čista“, neprotivrična i jednostavna. Ona je u stalnom konfliktu s prvom, o kojoj smo govorili, jer je birokratizam, prvenstveno na državno-

političkom tlu, fenomen koji stihijno i snažno izvire iz suvremenih odnosa političkog društva, kao građanskog tako i socijalističkog. Uz to, ova linija razvoja dolazi u sukob i sa još jednom tendencijom koja postaje i u socijalizmu sve vidljivija — a to je treća linija razvoja — tehnokratska.

S obzirom na fenomene birokratizma i birokratske deformacije društvenih odnosa u socijalizmu, jugoslavenski marksisti su, naročito u periodu sudbonosnog sukoba sa staljinizmom, učili i razjasnili mnoga bitna pitanja. Ovdje bih htio samo naglasiti da birokratske tendencije nisu nikakva slučajna pojava, rezultat nekih grešaka ili neznanja itd, nego nužni procesi u svakom dosadašnjem razvoju socijalizma. Dokle god stojimo pred činjenicom ovakve podjele rada kakva jest još uvijek u civilizaciji dvadesetog vijeka, a čovječanstvo je ne može odjednom ni preskočiti ni dokinuti, dokle god su dakle goleme mase radnog stanovništva apsorbirane svojim radnim mjestom i ne mogu direktnije učestvovati u upravljanju društvom, dokle god još uvijek postoji potreba avangardne uloge i prije i poslije zauzimanja vlasti, kao i odgovarajućeg političkog i državno-administrativnog aparata za vođenje složenih društvenih procesa koji su još više komplicirani robno-novčanin odnosima — dotle je politički birokratizam stalni i neodoljivi dio toga razvoja. Dapače, bez određenih oblika takvog birokratizma nije moguće ni zamisliti suvremenu etapu razvoja društva. On postaje isto tako dominantan u građanskom društvu u kojem državna instancija postaje sve odlučniji faktor u organiziranju i upravljanju modernog kapitalizma, kao što je socijalizam s jedne strane baštini od starih buržoaskih struktura, i uledno razvija iz svojih vlastitih hijerarhijskih struktura i odnosa. Uz politički birokratizam se organski nadovezuje administrativni birokratizam — taj perpetuum mobile suvremene civilizacije, virtuozni mehanizam i smisljenosti i besmislenosti.

(NASTAVAK NA 12. STRANI)

VLADIMIR VELIČKOVIC

Žrtva II 1983.

poreklo i funkcija sižea

(NASTAVAK SA 3. STRANE)

koji je toliko značajan po konkretizaciji njegovog senzibilnog kvaliteta i sam mora da nosi pečat što kompletnije autentičnosti, on ne može da bude ma kakav i ma koji. Takvu funkciju predmeta katalizatora senzibiliteta — ima kako njegova figura tako i objekti koji se prate. I tek formirana potreba za određenom predmetnom uslovljava i kompletan sižea. Šta to približno znači pokušaću da objasnim rekonstruišući jednu fazu u nastajanju njegove slike. Imao sam priliku da ga vidim kako radi jednu započetu sliku na kojoj je bilo mnoštvo figura i one su obrazovale jedan određen poredak — formirale su sižea. Iduću put kada sam video istu sliku — na njoj su nedostajale mnoge od ranijih figura a njihovo mesto zauzimale su neke kolorističke magline. Upitan o tome, dao mi je objašnjenje koje sam i očekivao: da mu je u plastičnoj organizaciji slike ova nova solucija više odgovarala. Nije se uopšte brinuo za tematiku slike bila iz osnovna promjena.

Na osnovu ovoga zaključio sam da on zaista ne polazi od nekog unapred utvrđenog sižea koji bi imao tendenciju da nas zbuni ili šokira. U predmetima kojima se služi i njihovim odnosima mi vidimo fantastiku, a on autentičnost predmeta. On ne želi da taj predmet bude „stvaran“ i „objektivistički“ nego autentičan i zbog toga je za njega i stvaran. Tematika je za njega sastavni deo stvaralačkog procesa i proizvod je tog procesa, što se uostalom slaže i sa

njegovim mišljenjem koje sam ranije naveo.

Problem tematike Šejkijevih slika mogao bi se sa izvesnim modifikacijama i nijansiranjima interpretirati na sličan način. Razvijajući u svojim teorijskim napisima ideje o predmetu slike i njenim činovima, on pleše i za „integralnu sliku“ i sam nam svojim slikarstvom ove ideje ilustruje. Uloga mašte i smisla fantastičnog na slici imaju tačno određenu meru, budući da su oni samerljivi jedino u opštem kontekstu svih činila slika. Zbog toga ni koncepcija njegove tematike ne ulazi u onu sferu gde umetnik apriorno određuje sižea i sračunava njegovo vamaestetičko, njegovo vanplastičko dejstvo pre no što su se formirali oni praprimisi koji podstiču aktivnost plastičnog senzibiliteta. Na primer, čudna površina nekog predmeta po kojoj popada plesan i nagrižena je crvotočinom, ili svetlost koja objasna uglove prostora i prelama se po naborima tkanine, imaju prevashodnu funkciju da posluže kao polje za ono što Šurjo naziva specifičnom irog senzibilnih kvaliteta, uz to da objasne stanje neke materije ili opišu neki fenomen (pretenzije takvo dobro poznate „objektivističkom“ slikarstvu). Međutim, kako je njegovo shvatanje da je funkcionalnost mašte i poetskog momenta ekvivalent ostalim činovima, činovima plastične prirode u službi izraza (potreba da jedna „integralna“ slika sadrži najbitnije je fenomene ili stanje kojima je čovek okružen ili ih u sebi nosi, korespondirajući preko „relacija“

sa svetom i sa sobom), to nijedan podatak prepoznatljivosti predmeta ili identifikovanja sižea, nema vrednost po sebi, nikakvu mističnu ili poetsku vrednost van njegovih estetičkih i plastičkih konteksta koji ga dobrim delom i uslovljavaju.

Neophodno je ukazati još jednom na značajnu činjenicu i vezu sa ovom dvojicom umetnika — i, a pored toga što se njihovi sižei mogu tumačiti literarno ili kao literarni (što je jednostrano jer suštinski momenat literarnosti u slikarstvu je literarnost plastične prirode, i nije supstrat gole fabule koju opisuje predmet), oni ne nastaju sa literarnim premisama.

Za razliku od njih kod Velikićevih pojava nešto što bi se moglo shvatiti kao literarna premisa, mada bi se to sa više razloga i preciznosti moglo nazvati i dokumentatorskim pretekstom sižea. Njegova uznemirena su literarne prirode i pre no što svoj predmet sagleda plastično, on ga doživljava sa čitavim kompleksom njegove simbolike i psihološkog pritiska. U tom prethodnom stadijumu predmet mora da bude dokumentatorski sagledan i shvaćen sa svim njegovim karakteristikama. Velikićev ne beži od faktografskih podataka o svom budućem „morbidnom“ predmetu, koji je u tom stadijumu kad na njega vrši najžešći pritisak verovatno sagleda sa totalitetom objektivističkih dimenzija, bilo da on pri tome poziva u pomoć sopstveno sećanje i uspomenu, ili da to otkriva preko fotografije koja može biti stravičan dokument baš zbog svoje bezličnosti, ili mu je pak pažnja okovana direktnom percepcijom. Pretpostavljam dakle da taj predmet živi i ima za njega ogroman dijapazon značenja i brojne varijante pritiska, i da je živost takvog predmeta u njegovoj imaginaciji toliko jaka da bi, polazeći baš od njega sa svim njegovim karakteristikama, on mogao da realizuje literarnu tekst samo kada bi njegov kreativni senzibilitet bio upućen na izražavanje putem glasa i reči, a ne putem plasti-

čnih kvaliteta. Prvi stupanj konkretizacije njegovog predmeta i prvi momenat plastične transpozicije je strog i koherentan crtež — studija. On je samo nagoveštaj buduće poipune poetsko-plastične transpozicije na slici. I dok se u prvom fiksira predmet, određuju mu se granice i dimenzije psihološkog dejstva, u drugom trenutku, kada od crteža postaje slika, kompletna studija predmeta se relativistički postavlja, predmet se razara i menja zavisno od plastičnih potreba. Koliko je to postalo aktuelno za njegovu umetnost vidi se sa njegovih slika iz zadnje dve godine. Na njima se odigrava udajavanje od ovog i da predmeta koji je postojao kao pretekst slike, pri čemu on sve više služi kao osnova da umetnik razvije širok raspon plastičnih kvaliteta, naročito pojačano interesovanje za senzacije hromatskog karaktera, što je praćeno promenama u prosedu. Tako da se veoma često dešava da je konzistentnost predmeta ne samo fizička, nego i psihološka, žrtvovana formalnoj pikuralnoj lepoti preko proseda u kome se pojavljuje još diskretno ali vrlo čitljivo i sugestivno jedan apsolutno savremen postupak blizak slikarstvu akcije. Iako je Velikićev raniji koherentnost predmeta žrtvovao jednoj novoj celovitoj organizaciji u kojoj se predmet-predtekst slike pretvara u predmet-podtekst slike. Krajnja posledica svega ovoga je bliska onome što karakteriše i Popovića i Šejku — delo kod kojega je izlišno preterano insistiranje na izvanrednoj i primordijalnoj važnosti sižea. Svojom kreativnom transpozicijom predmeta (nosioća sižea), on nam oduzima argumente za to insistiranje, te vrlo lako može da se dogodi da u mnogim njegovim slikama, koje danas vezujemo za aktuelne ali i banalne asocijacije na rat, užas i apokaliptičnu destrukciju, otkrijemo u sazvučju drugačijih okolnosti, vrlo tanane lirske zvuke — zvuke optimizma.

Najzad postoji nešto zajedničko za svu trojicu. Polazeći svaki sa svog stanovišta i nalazeći svaki

svoj autentični predmet, oni ga zaista ne otkrivaju u takozvanom objektivnom svetu, već do njega dolaze metodom poetske supstitucije, što je za nas dovoljan razlog da pomisljamo na momenat fantastike, bilo da ih time približavamo ili udaljavamo od klasičnog nadrealizma. Međutim, sa čisto estetičkog i plastičkog stanovišta mnogo je važniji cilj u ime koga oni teže nalaženju jednog oblikovanog predmeta, ili preciznije, cilj uime koga oni takvim predmetom operišu. Pored plastičnih potreba tu je i jedna šira potreba komuniciranja. Zvuči paradoksalno ali i vrlo verovatno da je hermetičnost koja se može pripisati njihovim predmetima i njihovoj tematici, u stvari nešto potpuno suprotno — težnja za jasnim sistemom komuniciranja, ali komuniciranja na nivou apsolutne savremenosti. Reakao bih stoga da njihovo slikarstvo nije ni u domenu stvarnog, ni u domenu irealnog, ono je u oblastima mogućeg.

Ovim razmišljanjem nemam nameru da predlažem uvođenje nekih novih kategorija za naše slikare „fantastike“, jer te kategorizacije su stvar konvencija, već da se jednostavno zapitam da li je njima nadrealizam ostavio u nasleđe kao ono najdragocennije baš temu ili nešto drugo. Ne odbacujem ono što je očigledno da se sižei mogu komparirati, da se najsiže platforme za formiranje sižea mogu naći i kao uticaj i kao koincidencija. Formalne veze u sličnosti kao i različitosti između ovih slikara i klasičnog nadrealizma mogu se otkrivati sa raznih aspekata i sa različitim uspehom, ali mi se čini da je ono najbitnije — oslobodenje poetskog i nespunat uzlet imaginacije, što je nadrealizam isticao baš apriornom tematikom (bar u onom delu nadrealizma koji je bilo nedvosmisleno upućeno na stvarnost), — dobilo u današnjoj situaciji čiji su oni nerazdvojni deo, jedan čistiji i estetički gledano umetnički vid u domenima plastičnog.

Zoran PAVLOVIĆ

uz temu o osobađanju čovjeka

(NASTAVAK SA 11. STRANE)

S obzirom na socijalizam, dakle, nije ni malo čudno ako ovi fenomeni postoje. Čudnovato je samo ako se na tim fenomenima birokratizma izrazi čitav koncept socijalizma, kao se pretpostavi da je u neograničenoj birokratsko-etatsističkoj arbištrari dostignut najviši i čak izgrađen socijalizam, ako se ne shvati da su to fenomeni i odnosi koji nas vezuju sa starijim i preživelim društvima, a ne koji nas od njih odvajaju. Da to nisu prema tome oni presudni elementi u kojima se nazire duh novih odnosa, nego pojave koje te nove klise mogu ugušiti u zamatku.

Već sam spomenuo treću tendenciju koju bismo mogli otkriti u razvoju suvremenog socijalizma, pri čemu, kao i u pogledu političkog birokratizma, postoje dosta velike sličnosti sa procesima u suvremenim razvijenim buržoaskim državama. Radi se o problemu tehnokratizma. Kao što je fenomen birokratizma prvenstveno vezan uz politički karakter suvremenih društava, dominantne uloge države i političkih partija, ovaj fenomen je vezan uz fenomenalan razvoj suvremene nauke i tehnike.

Kao ostavimo po strani moderno kapitalističko društvo, u kojem je tehnokratizam već uzeo vidnog maha, što je sasvim razumljivo ako uzmemo u obzir barem dvije činjenice: ulogu naučno-tehničke sfere kao i odvojenost proizvođača od upravljanja društveno-ekonomskim procesima — ni socijalizam neće biti imun od ovih tendencija i koncepcija, čak i tamo gdje se druga linija, samoupravno-humanistička, svesno uzela kao osnova cjelokupnog socijalističkog procesa.

Nekoliko momenata veoma ote-

žavaju ove stvarno humanističke i u biti komunističke procese, naročito u zemljama koje su počele taj razvoj sa relativno niskim ekonomskim i kulturnim osnovama. Najbolje je da se osvrnemo na našu vlastitu situaciju.

Prvi je momenat već navedena postojeća podjela rada pri čemu su jedni pretežno vezani uz fizički a drugi uz duhovni rad, rad na području proizvodnje kulturnih dobara ili upravljanja samim društvom. Ako tome pridodamo da je zbog raznih opravdanih, a katkad i neopravdanih ekonomsko-političkih mjera kao i naših jedne strukture našeg društva i profila pojedinaca, potreba za doknadnom zaradom postala ne iznimka nego pravilo — možemo konstatirati da samo ovi navedeni fenomeni negativno djeluju na mogućnost i potrebu pojedinaca za većim društvenim angažmanom u samoupravljanju. Žato je što skorije dosizanje jednog načina života koji će zadovoljavati barem osnovne životne potrebe ne samo ekonomsko pitanje, nego društveno-socijalističko pitanje par excellence. Osloboditi radnog čovjeka od briga za realiziranje neposrednih potreba znači omogućiti mu intenzivniji angažman u samoupravljanju tijelima i organizacijama, znači intenzivirati procese neposrednog učesća radnog čovjeka u upravljanju raznim oblicima našeg društvenog mehanizma.

Druga teškoća koja postoji i još će dugo postojati, jeste karakter suvremene proizvodnje i društva ovakve civilizacije. Svojom moćnim naučno-tehničkim razvojem društvo ne može biti prepušteno ni slobodnoj politici pojedinačnog kapitaliste, niti jednog pojedinačnog socijalističkog proizvođača. Anarhija i ekonomski krhlovi su neizbježne posljedice takvog stanja stvari. Potreba za

koordinacijom, planom, potpunim informacijama itd. integrirani je dio suvremene proizvodnje i koliko-toliko skladnog razvoja društva u cjelini. Pa isto tako kao što je proces odumiranja države duboko progresivan proces sa obzirom na jačanje uloge radnog čovjeka, njegove uže radne zajednice i nešto šire komunne, proces bez kojeg nema prevladavanja ekonomske i političke alienacije, isto tako je jasno da suvremeno socijalističko društvo ne može napustiti određene centralne funkcije u koordiniranju, informaciji, evidenciji planova itd. Pa ako pretpostavimo da će ove institucije u socijalističkom razvoju sve više gubiti politički karakter tj. neće biti institucije prisile i vlasti, oni moraju postojati barem kao društvene institucije na raznim nivoima društvene proizvodnje i organizacije rada.

To samo znači da će se uloga nauke i odgovarajuće tehničko-ekonomsko-upravne visle pojačavati, i stidnjaka sve više pojačavati, a tima i određene koncepcije kod tih slojeva o određenim historijskim privilegijama. Ovi fenomeni se već jasno naziru u svim razvijenim socijalističkim zemljama, pa ni mi ne možemo izbjeći ove tendencije. One proizilaze, kako rekoh, iz objektivne uloge nauke (naročito prirodnih i tehničkih nauka) u suvremenom razvoju društva, kao i još takve podjele rada u kojoj veliki dio radnih ljudi ne može da participira u tim procesima. Kulturno-tehnički nivo glavnog dijela radničke klase (kao i jednog dijela inteligencije, a to u sebi sadrži i govorniku) onemogućava mu bilo kakav dublji uvid u suštinu takvih naučnih i tehnoloških procesa; oni su manipulirani određenim strojevima čije principe ne poznaju, kao što ne mogu da meritorno učestvuju u analizi društveno-ekonomskih procesa i spoznaji njihovih zakonitosti ili barem tendencija.

Iz toga logično slijedi da će u cijelom jednom historijskom periodu i našeg razvoja nastajati ne samo suprotnosti između ostvarivanja i produživanja društvenog samoupravljanja i političko-administrativnog birokratizma, nego isto tako tog istog samoupravljanja i tehnokratskih koncepcija i tendencija. Pošto će glavne informacije biti (i već je-

su) u njihovim rukama, pošto vladaju komplikiranom ekonomskom poduzeću i države u cjelini, a razvoj proizvodnih snaga prvenstveno i tehničko istraživanje i jedna od tehnike i ekonomije — mističke inteligencije smatrać će se odlučujućom snagom društva i nastojat će onemogućavati svako „uplitanje“ društva (preko samoupravnih organizacija) u njihov „posao“.

Po svojoj mentalnoj strukturi, koja proizilazi iz karaktera njihove struke, tendiraju će kvantificiranju cjelokupnog društvenog procesa, odnosa i pojave. Sve što ne ulazi u takve proizvodne kalkulacije postajat će suvišno, a i danas se to već ispoljava u tretiranju lijepe knjige kao i svake druge robe, a tehničko-tehničko obra-zovanje kao gubitak vremena i nepoželjivog društvenog luksuza. nja društveno-ekonomskim pro-

Svojem tehničkom pronalascima (nužnim i potrebnim, progresivnim i neopodnim za daljnje kretanje društva) mnogo šta će se sveti na pritiskivanje dugmeta ili manipuliranje raznim polugama, ali će i veoma lako zaboravljati da se rješenje kreativnog korišćenja budućeg slobodnog vremena ne može riješiti s ljudima kojima je dovoljno znanje da pritisnuju dugmad.

Sasvim je razumljivo da se prva i ova treća tendencija unutar socijalizma mogu naći veoma lako na istoj liniji i da je savez tehnokratske inteligencije i političko-administrativne birokracije veoma realna mogućnost u razvoju socijalizma.

Veliki je zadatak socijalizma, a to konkretno znači marksista, da izbjegnu ovakav tok stvari, da onemoguće formiranje jednog tehnokratskog društva koje će društvo shvatiti kao mehanički stroj a pojedince kao određene kvantitete koji kao takvi ulaze u određene kibernetičke kalkulacije; koji od ushićenosti izvanrednim tehničkim dostignućima, planotarnim i interplanetarnim, zabravljaju na široko bogato polje ljudske kreativnosti, koje mnogim tehničkim dostignućima u velikoj mjeri pasivizira čovjeka i čini ga podaljšivim korisnikom ne stvaraočem) zamamljivih pronalazaka.

Dok je tehnička alienacija jedan od suvremenih i novih vidova otuđenja čovjeka — ni ovi de-

formantni procesi ne mogu se prevladati nikakvim romantičkim negiranjem tehnike i suvremene civilizacije, nikakvim vraćanjem na predehnička razdoblja, nikakvim pokušajima zaustavljanja daljeg napretka i u samoj tehnici i proizvodnim sredstvima uopće. Naprotiv — rješenje se nalazi samo u jednom: u sagledavanju prije opisanih mogućnosti razvoja, u intenziviranju učesća radnog čovjeka u društvenim procesima izgradnje i samoupravljanja i — što je naizgled paradoksalno — daljnjim intenzivnim razvojem same tehnike, proizvodnih snaga uopće. To je, uz kulturnu revoluciju socijalizma, osnova dokidanja podjele rada tj. dosizanja onog nivoa na kojem će većina moći živjeti svoj život na kreativni način. Time dolazimo do jedne teme, u kojoj nalazimo rješenje izvjesnih dosad veoma spornih pitanja, a to je pitanje socijalizma u visokorazvijenim zemljama. U pokušaju analize nekih pitanja, ovih zemalja, mislim da se može naći i ključ za neka dosad tretirana pitanja.

Predrag VRANICKI

U sledećem, martovskom, broju „Polja“ će objaviti drugi deo eseja Predraga Vranickog na temu O nekim problemima suvremene historije pod naslovom: SOCIJALIZAM I VISOKO RAZVIJENE ZEMLJE.

„Polja“ uređuju: Miroslav Egoić, Gojko Janušević, Zelimir Petrović, Milica Radovanović (glavni odgovorni urednik) i Ilija Kapitan (izbor ličnih priloga i tehnička oprema)

List izdaje NIP „Progres“, Novi Sad, Stevana Sremska 13

Rukopise slati na adresu: Redakcija „Polja“, Novi Sad, Vase Stačića 1, tel. 33-22

Rukopis se ne vraća

Godišnja pretplata 600 dinara, za inostranstvo dvostruko. Pojedini primerak 50 dinara. Pretplatu poslati na NIP „Progres“, Novi Sad, kućni račun broj 151-111-314, sa naznakom za „Polja“

Stampa „Forum“, Novi Sad

Micer Mita Dejanov

Sledeći broj „Polja“ izlazi 10. marta 1965. godine